της **Παναγιώτας Γούναρη***, University of Massachusetts Boston

> «Οι εξωτερικές αλυσίδες τοποθετήθηκαν απλά μέσα στον άνθρωπο. Οι επιθυμίες και οι σκέψεις με τις οποίες τον γεμίζει ο μηχανισμός της κοινωνίας τον αλυσοδένουν πολύ περισσότερο από όσο οι εξωτερικές αλυσίδες. Αυτό συμβαίνει γιατί ο άνθρωπος μπορεί να συνειδητοποιεί τις εξωτερικές του αλυσίδες αλλά όχι και τις εσωτερικές, έχοντας έτσι την ψευδαίσθηση ότι είναι ελεύθερος. Μπορεί να προσπαθήσει να αποτινάξει τις εξωτερικές αλυσίδες, αλλά πώς μπορεί να απαλλαγεί από τις εσωτερικές όταν δεν γνωρίζει καν ότι υπάρχουν;» (Fromm, 1992, σ. 7)

Στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού που έχει προκαλέσει μια δίχως όρια ανθρωπιστική, κοινωνική και πολιτισμική κρίση διεθνώς με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Ελλάδα, είναι επιτακτική ανάγκη να ξανασκεφτούμε την κριτική παιδαγωγική σε επίπεδο θεωρητικό, σε επίπεδο κατευθύνσεων και στόχων, αλλά και σε σχέση με τον τρόπο που επαναπροσδιορίζει το ρόλο των εκπαιδευτικών και επιχειρεί να επηρεάσει τις ζωές των μαθητών.

Η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση έχει πλήξει με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο όχι μόνο την εκπαίδευση ως θεσμό, αλλά κυρίως τους ανθρώπους οι οποίοι εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία: από τον συρρικνούμενο προϋπολογισμό για την παιδεία, τις περικοπές στους μισθούς των εκπαιδευτικών, τις συγχωνεύσεις σχολείων, τις απολύσεις και τη διαθεσιμότητα μέχρι τις υλικές υποδομές (σχολικά κτίρια, συντήρηση, καθαριότητα, φύλαξη, αναλώσιμα, πετρέλαιο θέρμανσης), αλλά και την καθημερινότητα και επιβίωση των

οικογενειών των μαθητών και των εκπαιδευτικών (ανεργία, φτώχεια, υποσιτισμός). Είναι φανερό ότι η μνημονιακή κυβέρνηση θέτει ως προτεραιότητα μια διαφορετικού τύπου εκπαίδευση.

Η νέα κατεύθυνση της εκπαιδευτικής πολιτικής ευθυγραμμίζεται πλήρως με τις επιταγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποσκοπεί στη μηχανοποίηση, αυτοματοποίηση και ποσοτικοποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, επιβάλλοντας ένα νέο καθεστώς καταπίεσης. Η τάση ποσοτικοποίησης και η εμμονή στην αποτελεσματικότητα και τα μετρήσιμα μεγέθη κάθε άλλο παρά έχουν ως στόχο να βελτιωθεί η δημόσια εκπαίδευση. Το σχολείο, λειτουργώντας όλο και περισσότερο σαν φυλακή ή σαν εργοστάσιο μετατρέπεται σταδιακά σε μια μορφή νεκρού χρόνου (Giroux, 2007) όπου δολοφονείται η φαντασία, η δημιουργικότητα και η ελεύθερη σκέψη μαθητών και εκπαιδευτικών.

Σ’ αυτό λοιπόν το πλαίσιο, στο οποίο έχει καταλυθεί κάθε έννοια νομιμότητας και συνταγματικότητας, με επιστροφή σ’ ένα εργασιακό μεσαίωνα για τους εκπαιδευτικούς και σ’ ένα σχολικό μεσαίωνα για τους μαθητές, τι μπορεί να προσφέρει η κριτική παιδαγωγική;

Υπογραμμίζω με πολύ σύντομο τρόπο ότι στα πλαίσια της θεωρίας της κριτικής παιδαγωγικής θεωρούμε ότι ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι εγγενώς και εξ’ ορισμού παρεμβατικός τόσο στο σχολικό όσο και στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Ο εκπαιδευτικός δεν είναι ένας ουδέτερος υπάλληλος που μεταδίδει γνώσεις και δεξιότητες υλοποιώντας το αναλυτικό πρόγραμμα. Στο πλαίσιο της κριτικής παιδαγωγικής, καταρρίπτεται η ιδέα του εκπαιδευτικού ως απόλυτης πηγής γνώσης στη μαθησιακή διαδικασία. Η διδασκαλία δεν είναι απλή μεταφορά γνώσεων, αλλά δημιουργία εκείνων των συνθηκών στις οποίες μπορεί να παραχθεί ή να κατασκευαστεί η γνώση.

Η σχέση ανάμεσα στη διδασκαλία και τη μάθηση είναι αμφίδρομη και διαμορφώνεται με διαλεκτικό τρόπο από εκπαιδευτικούς και μαθητές. Ο εκπαιδευτικός είναι ενεργός στην εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία ασφαλώς δεν περιορίζεται στους τέσσερις τοίχους της σχολικής αίθουσας. Η παιδαγωγική, με την ευρύτερη έννοια, βρίσκεται παντού και λειτουργεί σε πολλαπλές σφαίρες ανθρώπινης ζωής και δράσης. Συμπεριλαμβάνει τις πρακτικές λόγου, τις γνώσεις και τις κουλτούρες που παράγονται και αναπαράγονται μέσα και έξω από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ένας από τους βασικούς στόχους της κριτικής παιδαγωγικής είναι να δημιουργήσει τις συνθήκες στις οποίες οι μαθητές, στις επαφές μεταξύ τους, με τους εκπαιδευτικούς και με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, θα έχουν τη δυνατότητα να βιώνουν τους εαυτούς τους ως κοινωνικά, ιστορικά, σκεπτόμενα, επικοινωνιακά,μετασχηματιστικά, δημιουργικά όντα.

Εφόσον λοιπόν ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι εξ' ορισμού παρεμβατικός, σε συνθήκες οξείας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής κρίσης αυτός ο ρόλος δοκιμάζεται ακόμη περισσότερο, αφού δεν μπορεί να περιοριστεί απλά και μόνο στην επαγγελματική του ιδιότητα. Ο εκπαιδευτικός δραστηριοποιείται σε πολλαπλές σφαίρες, μέσα και έξω από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όχι μόνο ως εκπαιδευτικός αλλά και ως ενεργός συνειδητοποιημένος πολίτης. Συνεπώς, ο ρόλος του πρέπει να αναζητηθεί όχι μόνο στην εγγενή φύση των πνευματικών δραστηριοτήτων που περιλαμβάνει η εργασία του, αλλά στο σύνολο του συστήματος σχέσεων, μέσα στις οποίες αυτές οι δραστηριότητες (και άρα και οι ομάδες εκπαιδευτικών που τις εκπροσωπούν) τοποθετούνται στο γενικό σύμπλεγμα των κοινωνικών σχέσεων. Ο χαρακτήρας του σώματος των εκπαιδευτικών θα πρέπει να αναζητηθεί στα πεδία δράσης τους, καθώς και στους τρόπους με τους οποίους η εκάστοτε ιστορικο-κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα τούς ωθεί σε θέσεις υποκειμενικής δράσης, τις οποίες επιλέγουν. Οι εκπαιδευτικοί ανήκουν στην εποχή τους και κάνουν τις επιλογές τους με βάση τα κρίσιμα θέματα που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες τους.

Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι από την αρχή της κρίσης στην Ελλάδα, με την όξυνση των αντιθέσεων και την ολομέτωπη επίθεση στην παιδεία στο σύνολό της, εάν εξαιρεθεί μια έξαρση συμμετοχής το 2011-2012 που συμβάδιζε με γενικότερες κινητοποιήσεις και απεργίες σε διάφορους κλάδους, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι καταγράφεται συσπείρωση ή αύξηση συμμετοχής και ενεργές παρεμβάσεις από τους εκπαιδευτικούς (ή το φοιτητικό κίνημα). Με δεδομένες την απληστία και την επιθετικότητα με τις οποίες εφαρμόζονται οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα για να υλοποιηθεί η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, ο φόβος και η δύναμη χρησιμοποιούνται για τη διατήρηση της υπακοής και της συναίνεσης. Η υπακοή και η συναίνεση είναι δυστυχώς ορατές στις τάξεις των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων. Οι Έλληνες, με λίγες εξαιρέσεις (αντιφασιστικά κινήματα, αντικαπιταλιστικά αριστερά μέτωπα, ομάδες αλληλεγγύης κ.ο.κ.), έγιναν συνεργοί στην ίδια τους την απανθρώπιση, επειδή η υπακοή τους έκανε να νιώθουν ασφαλείς και προστατευμένοι: «η υπακοή μου με κάνει μέτοχο της εξουσίας που λατρεύω και γι' αυτό νιώθω δυνατός. Δεν μπορώ να κάνω λάθος, αφού αυτή αποφασίζει για μένα» (Fromm, 1981: 8).

Από τις προηγούμενες σύντομες εισαγωγικές παρατηρήσεις αναδύονται οι κεντρικές έννοιες της εργασίας μου, έννοιες που θεωρώ θεμελιώδεις στην παιδαγωγική: η ελευθερία, η ανυπακοή και η ελπίδα. Και οι τρεις έννοιες έχουν κεντρική σημασία για την ανατροπή της παρούσας νεκροφιλικής πολιτικής των μνημονιακών κυβερνήσεων – η καλύτερη κατανόησή τους μπορεί να συμβάλει στην προβολή και υλοποίηση νέων προγραμμάτων ανατροπής μέσα και έξω από το σχολείο. Και οι τρεις έννοιες έχουν αναλυθεί διεξοδικά από τον κορυφαίο

Βραζιλιάνο παιδαγωγό Paulo Freire. Ωστόσο, είναι πιθανώς λιγότερο γνωστό πόσο βαθιά επηρεασμένος υπήρξε ο Freire από τον Γερμανό ψυχαναλυτή και κοινωνικό φιλόσοφο Erich Fromm (1900-1980).

Ο Freire επισκέφθηκε τον Fromm στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στην Κουερναβάκα στο Μεξικό, σε μια συνάντηση την οποία οργάνωσε ο Ivan Illich. Ο Freire αναφέρει μια συζήτηση που είχε σε εκείνη τη συνάντηση με τον Fromm σχετικά με «τη δυσκολία των καταπιεζόμενων να τοποθετήσουν τον καταπιεστή έξω από τους ίδιους» (1995: 105). Εδώ βρίσκεται μία από τις κεντρικές συλλήψεις του έργου του Fromm, όπως εύγλωττα εκφράζεται στο εισαγωγικό απόσπασμα που παρέθεσα το οποίο αναφέρεται στις εσωτερικές και εξωτερικές αλυσίδες.

Ο Freire παραπέμπει στον Fromm όταν αντιπαραθέτει τη «βιοφιλία», δηλαδή την αγάπη για τη ζωή, με τη «νεκροφιλία» την οποία θεωρεί βασική αιτία αποδοχής της καταπίεσης. Σύμφωνα με τον Freire, οι καταπιεζόμενοι, για να ξεπεράσουν την καταπιεστική κατάσταση στην οποία βρίσκονται, «πρέπει πρώτα να συνειδητοποιήσουν κριτικά τις αιτίες της έτσι ώστε μέσα από τη μετασχηματιστική δράση, να μπορέσουν να δημιουργήσουν μια νέα κατάσταση, μια κατάσταση που να καθιστά δυνατή την αναζήτηση μιας πιο ολοκληρωμένης ανθρωπιάς» (2003: 47), αλλά συχνά φοβούνται να πάρουν το ρίσκο που συνδέεται τόσο με τη δική τους απελευθέρωση όσο και με το να πείσουν τους άλλους να το κάνουν, αφού οι ίδιοι φοβούνται την ελευθερία. Ο Freire αναγνωρίζει ότι αυτό το είδος φόβου περιορίζει τις επιλογές για τους καταπιεζόμενους.

Τόσο ο Erich Fromm όσο και ο Paulo Freire ασχολήθηκαν με το ζήτημα της Ελευθερίας: ο Freire στην Αγωγή του Καταπιεζόμενου και αργότερα στην Παιδαγωγική της Ελευθερίας και ο Fromm στο σύνολο της εργογραφίας του με πιο εκτεταμένες αναφορές και ανάλυση στον Φόβο για την Ελευθερία. Είναι φανερό ότι ο Freire βασίστηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στη θεωρητική προσέγγιση του Fromm, αν και δεν το αναγνωρίζει πάντα ούτε κάνει απαραίτητα τις αναφορές που θα έπρεπε στο έργο του Fromm.

Υπακοή

Αξιοποιώντας το έργο του Erich Fromm θεωρώ ότι το νεοφιλελεύθερο πείραμα που βιώνουμε από το 2008 στην Ελλάδα, το οποίο γεννάει καταστροφή και θάνατο, είναι ένα παράδειγμα «κοινωνικής νεκροφιλίας». Τι εννοώ μ’ αυτό: αναφέρομαι στην ωμή, οργανωμένη προσπάθεια εκ μέρους του εγχώριου πολιτικού συστήματος και των ξένων νεοφιλελεύθερων κέντρων να εφαρμόσουν οικονομικές πολιτικές που έχουν ως αποτέλεσμα τη σωματική, υλική, φυσική,

κοινωνική και οικονομική καταστροφή του ανθρώπου. Πολιτικές οι οποίες προωθούν το θάνατο, είτε σωματικό είτε συμβολικό. Ο στόχος της συνεχιζόμενης νεοφιλελεύθερης επέλασης είναι η φυσική και συμβολική καταστροφή των πιο ευάλωτων στρωμάτων του πληθυσμού. Επιδιώκει να θέσει ολόκληρη την κοινωνία σε ημιθανή κατάσταση ώστε να εφαρμόσει σκληρότατα μέτρα λιτότητας χωρίς προηγούμενο, που θα αποφέρουν κέρδη για τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις διεθνώς.

Η νεοφιλελεύθερη λαίλαπα έχει μετατρέψει την εκπαίδευση σε «πράγμα», σε «αντικείμενο» και μέσα από στοχευμένες πολιτικές την απογυμνώνει σιγά-σιγά από τον ανθρωπιστικό της χαρακτήρα. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, μια εκπαιδευτική «νεκροφιλία» με γενικευμένες τάσεις ποσοτικοποίησης, μηχανοποίησης και αυτοματισμού που μετατρέπει την εκπαιδευτική διαδικασία σε απλή μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων, ένα «τραπεζικό μοντέλο» εκπαίδευσης, όπως θα το αποκαλούσε ο Freire. Όλα αυτά, βέβαια, στο όνομα της ελευθερίας, στο όνομα της προόδου και του κυβερνητικού «success story». Πώς γίνεται στο όνομα της ελευθερίας να αλυσοδένεται ακόμη περισσότερο ο άνθρωπος; Πως γίνεται να είναι σκλάβος χωρίς αλυσίδες; «Ο φόβος για την ελευθερία είναι το τραγικό δίλημμα του καταπιεζόμενου τον οποίο (φόβο) η εκπαίδευση πρέπει να λάβει υπόψη της» απαντά ο Freire. Χτίζουμε ένα σχολείο με τυμπανοκρουσίες «αποτελεσματικότητας» για να μην ακούγεται ο θόρυβος από τις αλυσίδες που σέρνουμε: αλυσίδες ιδεολογικές, που σκοτώνουν τη φαντασία, που βλέπουν τους δασκάλους και τους μαθητές σαν πράγματα. Και ενώ οι άνθρωποι μετατρέπονται σε πράγματα, τα πράγματα με τη σειρά τους μετατρέπονται σε ανθρώπους. Τα άψυχα παίρνουν ψυχή και τα έμψυχα χάνουν την ψυχή τους.

Έχουμε μπροστά μας μια κοινωνία στην οποία κυριαρχεί εκείνο που ο Fromm αποκαλεί «το έχειν ως τρόπος ύπαρξης», μια κατάσταση για την οποία ευθύνονται οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Στον τρόπο ύπαρξης με βάση το έχειν δεν υπάρχει ζωντανή σχέση ανάμεσα σε εμένα και σε αυτό που έχω. Αυτό και εγώ έχουμε γίνει πράγματα, και εγώ το έχω αυτό επειδή έχω τη δύναμη να το κάνω δικό μου […] Ο τρόπος ύπαρξης του έχειν δεν καθιερώνεται με μία ζωντανή, παραγωγική διαδικασία ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο· κάνει τα πράγματα και αντικείμενο και υποκείμενο. Η σχέση αυτή είναι σχέση θανάτου και όχι ζωής (Fromm, 1976: 77-78).

Και τελικά αν είμαι αυτό που έχω, αν δηλαδή η ταυτότητά μου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα πράγματα που μου ανήκουν, τι θα είμαι εάν χάσω αυτά που έχω; Όσο περισσότερο αποδίδονται ανθρώπινες ιδιότητες στα πράγματα τόσο απογυμνώνεται ο άνθρωπος από τη δική του ανθρώπινη υπόσταση. Φαίνεται ότι το σύστημα πρέπει να εξαθλιώσει τους ανθρώπους και να τους απανθρωπίσει, προκειμένου να εξανθρωπίσει άψυχα πράγματα και

στη συνέχεια, ενδεχομένως να ξαναδώσει στον άνθρωπο εκ νέου την υπόστασή του, στη νέα κοινωνία της αγοράς. Εννοούμε, όμως, ένα νέο είδος ανθρώπου που, πλέον, θα έχει στερηθεί κάθε έννοια υποκειμενικότητας: Το άτομο γίνεται ένας αριθμός, μετατρέπει τον εαυτό του σε ένα πράγμα. Αλλά επειδή δεν υπάρχει κάποια ξεκάθαρη αρχή, επειδή δεν είναι «αναγκασμένο» να υπακούει, το άτομο έχει την ψευδαίσθηση ότι ενεργεί αυτοβούλως και ακολουθεί την αρχή της «λογικής». Ποιος μπορεί να δείξει ανυπακοή στο «λογικό»; […] ποιος μπορεί να δείξει ανυπακοή όταν δεν κατανοεί καν πως υπακούει; (Fromm, 1981: 22).

Η ανάλυση του Fromm για την υπακοή και την ελευθερία μπορεί να χρησιμεύσει ως σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο για την απάθεια της πλειονότητας των Ελλήνων μπροστά στην καταστροφή της ζωής τους. Το είδος της υπακοής που απαιτείται από τον «πειθαρχημένο» Ευρωπαϊκό Βορρά χρειάζεται μια «αυταρχική συνείδηση», δηλαδή, την εσωτερικευμένη φωνή μιας εξουσίας, την υπακοή σε εξωτερικές σκέψεις και δυνάμεις, μια υπακοή που τείνει να αποδυναμώσει την «ανθρωπιστική συνείδηση», δηλαδή τη διαισθητική γνώση «γύρω από το τι είναι ανθρώπινο και τι δεν είναι, την ικανότητα να είμαστε ο εαυτός μας και να τον αξιολογούμε, τη φωνή που καλεί πίσω στον εαυτό μας και στην ανθρωπιά μας» (Fromm, 1981: 7). Με άλλα λόγια, απαιτεί από τον ελληνικό λαό να υποκύψει εκούσια στην καταστροφή του, να χάσει την ικανότητα της ανυπακοής, έτσι ώστε να μην έχει καν επίγνωση του γεγονότος ότι υπακούει απόλυτα.

Ο Fromm χρησιμοποιεί δύο εύγλωττα παραδείγματα ανυπακοής, τους μύθους του Αδάμ και της Εύας και του Προμηθέα. Και τα δύο καταδεικνύουν πως από μια πράξη ανυπακοής, είτε με τη Χριστιανική είτε με τη μυθολογική έννοια, ξεκίνησε η ανθρώπινη ιστορία. Ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι αναπτύχθηκαν πνευματικά και διανοητικά ακριβώς επειδή ήταν σε θέση να πουν όχι στην εκάστοτε εξουσία. Συνεπώς, η υποταγή στην εξουσία μπορεί να σημαίνει μόνο τον πνευματικό και διανοητικό θάνατο. Όπως λέει ο Fromm (1981) «Η ανθρώπινη ιστορία άρχισε με μια πράξη ανυπακοής και δεν είναι απίθανο ότι θα τερματιστεί με μια πράξη υπακοής» (σ. 1). Η υπακοή και η ανυπακοή βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση, όπως δείχνει, για παράδειγμα, η ιστορία της Αντιγόνης: μέσα από την ανυπακοή της στους απάνθρωπους νόμους του κράτους, υπάκουσε στους νόμους της ανθρωπότητας. Κάθε πράξη ανυπακοής περιλαμβάνει μια πράξη υπακοής σε κάτι άλλο. Αυτό το είδος ανυπακοής, λοιπόν, συνδέεται με την έννοια της υποκειμενικότητας:

> Ένα πρόσωπο μπορεί να ελευθερωθεί μέσω πράξεων ανυπακοής, μαθαίνοντας να λέει όχι στην εξουσία. Αλλά δεν είναι μόνο η ικανότητα για ανυπακοή προϋπόθεση για την ελευθερία: η ελευθερία αποτελεί επίσης προϋπόθεση για την ανυπακοή. Αν

> φοβάμαι την ελευθερία, δεν τολμώ να πω «όχι», δεν μπορώ να βρω το θάρρος να είμαι ανυπάκουος.

Πράγματι, η ελευθερία και η ικανότητα για ανυπακοή είναι αδιαχώριστες· επομένως, κάθε κοινωνικό, πολιτικό και θρησκευτικό σύστημα που διακηρύσσει την ελευθερία, αλλά καταπνίγει την ανυπακοή, δεν μπορεί να λέει την αλήθεια (Fromm 1981: 9).

Με βάση τα προηγούμενα, γίνεται σαφές ότι η ανυπακοή σημαίνει διαφορετικά πράγματα για το κυρίαρχο σύστημα και τις ελίτ της εξουσίας και διαφορετικά για το λαό. Η ανυπακοή απελευθερώνει τον άνθρωπο, ενσαρκώνει το τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. Στην κυρίαρχη αφήγηση, στερεί από το πρόσωπο την ανθρώπινη υπόστασή του και το αυτοματοποιεί. Από τη μια πλευρά έχουμε την υπακοή σε ένα άτομο, θεσμό ή εξουσία (ετερόνομη υπακοή), που μεταφράζεται σε υποτέλεια: «υπονοεί την παραίτηση από την αυτονομία μου και την αποδοχή μιας ξένης βούλησης ή κρίσης στη θέση της δικής μου» (Fromm, 1981:5). Από την άλλη πλευρά, η «υπακοή στη δική μου λογική ή πίστη (αυτόνομη υπακοή), δεν είναι μια πράξη υποτέλειας, αλλά επιβεβαίωσης» (σ. 5). Ασφαλώς, η ετερόνομη υπακοή δεν είναι η ιδανική κατάσταση για την επιβίωση κάθε αυταρχικού συστήματος, αφού ακόμη και αν η υπακοή μπορεί να επιβληθεί με τη δύναμη, υπάρχουν πολλά μειονεκτήματα σε αυτή τη μέθοδο, γιατί α) η διαμόρφωση της δύναμης θα μπορούσε να μετατοπιστεί στα χέρια των πολλών και β) πολλά είδη εργασίας δεν μπορούν να γίνουν κανονικά εάν πίσω από την υπακοή δεν βρίσκεται τίποτε άλλο εκτός από φόβο. Επομένως, «η υπακοή πρέπει να ριζωθεί μέσα στην καρδιά και όχι να επιβληθεί από φόβο. Ο άνθρωπος πρέπει να θέλει, ακόμη και να χρειάζεται να υπακούει, αντί απλά και μόνο να φοβάται να δείξει ανυπακοή» (σ. 10).

Στην περίπτωση της Ελλάδας έχουμε ένα αυταρχικό πολιτικό σύστημα που περιλαμβάνει την υπακοή ως ακρογωνιαίο λίθο της ύπαρξής του: αυξημένη καταστολή, παρακολούθηση (κάμερες σε δημόσιους χώρους), μιλιταρισμός και αυξημένη αστυνόμευση, άνοδος νεοναζισμού. Τι θα σήμαινε λοιπόν για τον Ελληνικό λαό να παρακούσει αυτή την παράλογη αρχή; Γιατί οι άνθρωποι προσκολλώνται στην υποτέλεια και υποκύπτουν όταν θα μπορούσαν να έχουν επιλέξει την ελευθερία; Ο Fromm (1976) είναι και πάλι διαφωτιστικός σε αυτό το σημείο. Υπογραμμίζει ότι οι άνθρωποι δεν προσκολλώνται στη ζωή όταν αυτή απειλείται.

Για παράδειγμα, πολύ συχνά παραμένουν σε πλήρη αδράνεια μπροστά στην καταστροφή: «ενώ στην ιδιωτική μας ζωή κανείς εκτός από έναν τρελό δεν θα παρέμενε παθητικός στη θέα μιας απειλής για τη συνολική μας ύπαρξη, εκείνοι που είναι υπεύθυνοι για τις δημόσιες υποθέσεις δεν κάνουν πρακτικά τίποτε και εκείνοι που έχουν εμπιστευτεί τη μοίρα τους σε

αυτούς συνεχίζουν να μην κάνουν τίποτε» (σ.10). Παρ' όλο που σε συνθήκες οξείας κρίσης οι άνθρωποι αναπτύσσουν συχνά θυμό και οργή, η Arendt (1971) επισημαίνει πως η οργή δεν είναι μια αυτόματη αντίδραση στη μιζέρια και στον πόνο. Δηλαδή, η οργή δεν προκύπτει σε όλες τις απάνθρωπες συνθήκες. Μόνο όπου «υπάρχει λόγος να υποπτευόμαστε ότι οι συνθήκες θα μπορούσαν να αλλάξουν, αλλά αυτό δεν συμβαίνει, προκύπτει οργή. Μόνο όταν προσβάλλεται το αίσθημα της δικαιοσύνης αντιδράμε οργισμένα» (σ. 63).

Στην αναζήτηση του ελληνικού λαού να βρει τη χαμένη του αφήγηση, να «ξανα-αφηγηθεί» τον εαυτό του με συλλογικό τρόπο, όπως χαρακτηριστικά λέει η Klein (2012), η ικανότητα α) να παρακούσει συνειδητά και β) να δώσει περιεχόμενο στην έννοια της ελπίδας με ένα πραγματικό, εφικτό πολιτικό σχέδιο αποτελούν δύο πολύ σημαντικά προτάγματα. Για να παραφράσω τον Fromm, σ' αυτό το σημείο της ελληνικής ιστορίας «η ικανότητα να αμφιβάλλει κανείς, να ασκεί κριτική και να δείχνει ανυπακοή» ίσως να στέκεται ανάμεσα στο μέλλον της χώρας και στο τέλος της (1981). Βέβαια, η ανυπακοή πρέπει να διακρίνεται από την εξεγερτικότητα ως αντίδραση χωρίς ξεκάθαρο πολιτικό περιεχόμενο. Η ικανότητα να είναι κανείς ανυπάκουος έγκειται στην ικανότητά του να υπακούει στη συνείδηση και στις αρχές που έχει επιλέξει.

Στο σημείο αυτό θεωρώ αναγκαίο να διατυπώσω μερικές παρατηρήσεις για ορισμένα προβλήματα της σύγχρονης κριτικής παιδαγωγικής:

α) Η κριτική παιδαγωγική έχει σε πολλές περιπτώσεις καταντήσει το «αλατοπίπερο» άλλων επιστημονικών πεδίων εντός και εκτός παιδαγωγικής. Πολλοί «κάνουν ολίγη» κριτική παιδαγωγική, επειδή είναι της μόδας, επειδή θεωρείται επαναστατική, επειδή εξυπηρετεί. Γι' αυτό αναφέρθηκα προηγουμένως στη διαφορά της εξεγερτικότητας από την ανυπακοή. Συχνά η κριτική παιδαγωγική χρησιμοποιείται ως επίχρισμα ψευτοεπαναστατικότητας και εξεγερτικότητας χωρίς να έχει σαφές πολιτικό και παιδαγωγικό περιεχόμενο. Λίγοι από τους αυτο-αποκαλούμενους κριτικούς παιδαγωγούς έχουν εμβαθύνει με ειλικρίνεια στο γνωστικό αντικείμενο και την ιστορικότητα αυτού του θεωρητικού ρεύματος. Οι περισσότεροι κινούνται επιφανειακά και οικειοποιούνται με αυθαίρετο τρόπο τους κεντρικούς της άξονες, διαστρεβλώνοντας συχνά τόσο το πολιτικό της πρόγραμμα όσο και τους στόχους της. Θεωρώ λοιπόν ότι είναι αναγκαία μια μεγαλύτερη επιστημονική καθαρότητα και οριοθέτηση, η οποία όχι μόνο θα προστατεύσει την ως τώρα πορεία και ιστορία της κριτικής παιδαγωγικής, αλλά θα δημιουργήσει και τις συνθήκες για παραγωγή νέας θεωρίας στους κόλπους της.

β) Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο του κριτικού παιδαγωγού-αστέρα. Ασφαλώς, το

φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε άλλα γνωστικά πεδία, αλλά θα έλεγε κανείς ότι στην κριτική παιδαγωγική, μία εξ ορισμού ριζοσπαστική θεωρητική κατεύθυνση, δεν υπάρχει χώρος για τέτοια φαινόμενα. Εννοώ την κατασκευή μιας συγκεκριμένης ομάδας κριτικών παιδαγωγών-αστέρων, τα ονόματα των οποίων βλέπουμε να παρελαύνουν σε συνέδρια και δημοσιεύσεις και να γίνονται σε μια νύχτα ειδικοί σε θέματα για τα οποία έχουν πλήρη άγνοια. Θα επαναλάβω εκείνο που λέω στις φοιτήτριες και τους φοιτητές μου κάθε χρόνο: όταν θεοποιείτε τον οποιοδήποτε ακαδημαϊκό, φιλόσοφο, θεωρητικό, βρίσκεστε ήδη εκτός κριτικής παιδαγωγικής. Κανένας δεν είναι υπεράνω κριτικής και οι άνθρωποι αξιολογούνται με βάση το έργο τους.

γ) Σε αντίθεση με αυτό το μοντέλο των κριτικών παιδαγωγών που καταλήγουν να αναπαράγουν μορφές καταπίεσης, αντιπροτείνω μια μορφή πνευματικής εργασίας η οποία εγγυάται όχι μόνο το κριτικό πνεύμα αλλά και την αναγκαία ανεξαρτησία σκέψης. Δεν αρκεί να αντι-προτείνει κάποιος έναν κόσμο ελπίδας, δυνατότητας και προοπτικής, πρέπει και να τον βιώνει με το παράδειγμα και τον τρόπο ζωής του. Οι ακαδημαϊκοί που υπηρετούν την ανώτατη εκπαίδευση, ως ενεργοί κοινωνικοί φορείς, έχουν ένα τρομακτικό βάρος κοινωνικής ευθύνης που αναπόφευκτα συνίσταται στη συνεχή άσκηση κριτικής στη διακυβέρνηση, στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στις κοινωνικές δομές, στην κατασκευή ιεραρχιών γνώσης, στις πρακτικές λόγου και στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Για να σηκώσουν αυτό το βάρος χρειάζεται να έχουν σπάσει τις εσωτερικές τους αλυσίδες.

Η Ελπίδα μέσα στις Πολιτικές της Απελπισίας

Στην τρέχουσα κυριαρχία της πολιτικής της απελπισίας, της κατήφειας και του αφανισμού στην Ελλάδα, «οι περισσότεροι άνθρωποι είναι σχεδόν έτοιμοι να καταγγείλουν την πίστη στη βελτίωση των ανθρώπων ως μη ρεαλιστική» (Fromm, 1973: 484). Πιστεύω ότι οποιαδήποτε ανάλυση βασίζεται στη θεωρία του Erich Fromm μπορεί να αποκτήσει νόημα μόνο όταν περιλαμβάνει μια συζήτηση για την ελπίδα στην κατεύθυνση ενός σοσιαλιστικού ανθρωπισμού. Ο σοσιαλισμός δεν είναι ένα αφηρημένο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό πρόγραμμα, είναι ένα πρόγραμμα που αφορά τους ανθρώπους. Με αυτή την έννοια ο σοσιαλισμός πρέπει να είναι ριζοσπαστικός, αφού το να είσαι ριζοσπάστης σημαίνει να φτάνεις στη ρίζα και η «τελική ρίζα» είναι ο άνθρωπος.

> Ο Fromm προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο για την ελπίδα, μια έννοια που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη υποκειμενικότητα, ως: ικανότητα να

> απελευθερώνει κανείς τον εαυτό του από οτιδήποτε μοιάζει με το μοιραίο ιστό των περιστάσεων που έχει δημιουργήσει. Είναι η θέση όχι των αισιόδοξων ούτε των απαισιόδοξων, αλλά των ριζοσπαστών που έχουν λογική πίστη στην ικανότητα του ανθρώπου να αποφύγει την απόλυτη καταστροφή. Αυτός ο ουμανιστικός ριζοσπαστισμός αναφέρεται στις ρίζες και κατά συνέπεια στις αιτίες· τείνει να ελευθερώσει τον άνθρωπο από τις αλυσίδες των ψευδαισθήσεων (Fromm, 1973α: 485).

Αυτό που είναι σημαντικό και πολύτιμο στην ανάλυση της ελπίδας στον Fromm είναι ότι δεν την παρουσιάζει σαν μια «χαριτωμένη» έννοια που περιγράφει αόριστα τι σημαίνει να σκεφτόμαστε θετικά. Είναι μια οργανική κατασκευή, θεμελιωμένη στις διαλεκτικές σχέσεις ανάμεσα στο κοινωνικό και το ατομικό, στις υλικές συνθήκες και τις κοινωνικές προσδοκίες. Στο έργο του, η ελπίδα αποτελεί ένα παράδοξο. Δεν είναι ούτε ένας νυσταγμένος ρεφορμισμός ούτε μια μορφή ψευτο-περιπέτειας. Δεν είναι μια παθητική ελπίδα που υποτάσσεται στις απαγορεύσεις και απλώς περιμένει να της επιτραπεί να υπάρξει σε μια καλύτερη κατάσταση. Δεν είναι μια ελπίδα για χρόνο, ούτε η λατρεία για το μέλλον δεν ζητά παράταση χρόνου για ό,τι πρόκειται να συμβεί (αυτό θα αποτελούσε ουσιαστικά την αλλοτρίωση της ελπίδας). Η ελπίδα δεν υφίσταται χωρίς την ανθρώπινη παρέμβαση και η παθητική προσμονή συνιστά μια μορφή κεκαλυμμένης απελπισίας και ανικανότητας (Fromm, 1973, 1973α, 1976, 1978). Το να έχεις ελπίδα, ισχυρίζεται ο Fromm, σημαίνει να πάψεις να είσαι παρατηρητής. Είμαστε μέρος των καταστάσεων που παρατηρούμε, είμαστε δεσμευμένοι και η πίστη μας έχει τις ρίζες της στη σχέση μας με την κατάσταση, «είναι μία μίξη γνώσης και συμμετοχής. Ο οπτιμισμός είναι μια αλλοτριωμένη μορφή πίστης, ο πεσιμισμός μια αλλοτριωμένη μορφή απελπισίας» (1973α: 483).

Ο Fromm συνεχίζει κάνοντας μια σημαντική διάκριση μεταξύ οπτιμιστών και πεσιμιστών που θα μπορούσε να πει κανείς ότι ισχύει στην τρέχουσα κατάσταση στην Ελλάδα. Οι οπτιμιστές, από τη μια μεριά, είναι οι πιστοί στο δόγμα της συνεχούς προόδου. Θεωρούν την τρέχουσα ανθρωπιστική κρίση ως ένα αναγκαίο βήμα προς την πρόοδο και ταυτίζουν τα ανθρώπινα επιτεύγματα με τα οικονομικά επιτεύγματα, την ανθρώπινη ελευθερία με την ελευθερία από τον καταναγκασμό, από το κράτος και την ελευθερία των αγορών να ρυθμίζονται όπως εκείνες θέλουν. Δεν ανησυχούν τόσο για το κοινωνικό κόστος, επειδή «βλέπουν» μια καλύτερη κοινωνία να αναδύεται από το χάος. Δεν είναι σε θέση να δουν την υποταγή τους στην ίδια τους την καταστροφή ως μέρος του «success story».

Από την άλλη μεριά έχουμε τους πεσιμιστές οι οποίοι νομίζουν πως η μοίρα αυτής της

χώρας και της ανθρωπότητας, γενικά, δεν τους απασχολεί παρά ελάχιστα. Δεν αισθάνονται απελπισία επειδή θα επηρέαζε τις άνετες ζωές τους. Γίνονται κυνικοί ώστε να παραμείνουν γερά κλεισμένοι στην απάθεια και την εσωστρέφειά τους. Ο Fromm τονίζει ότι «ενώ η απαισιοδοξία τους λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό για να προστατέψει τους πεσιμιστές από κάθε εσωτερική απαίτηση να κάνουν κάτι με το να προβάλλουν την ιδέα πως τίποτε δεν μπορεί να γίνει, οι οπτιμιστές υπερασπίζονται τους εαυτούς τους ενάντια στην ίδια εσωτερική απαίτηση με το να πείθουν τους εαυτούς τους ότι όλα κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση ούτως ή άλλως, οπότε τίποτε δεν χρειάζεται να γίνει» (1973, 485).

Προφανώς, και οι δύο απόψεις είναι εγγενώς προβληματικές γιατί, στην ουσία, δεν ωθούν τους ανθρώπους σε υποκειμενικές τοποθετήσεις με βάση τις οποίες ενδέχεται να παρέμβουν στην τρέχουσα κατάσταση. Η ζοφερή πραγματικότητα των Ελλήνων και οι τρόποι με τους οποίους έχει κατασκευαστεί στο πεδίο του λόγου, τους έχουν εμποδίσει να σκέφτονται πέρα από τα όρια της επιβαλλόμενης νεοφιλελεύθερης τάξης πραγμάτων. Η συνεχιζόμενη δυσαρέσκεια, δυστυχία και απελπισία, ως μια γενικευμένη αρνητική κατάσταση, δεν έχει εμφυσήσει την επιθυμία για νέες κατευθύνσεις, για αναπροσανατολισμό των ιδεών, για ανανέωση αξιών, για τη λήξη της απανθρώπισης.

Στη διαμόρφωση ενός πολιτικού σχεδίου και μιας αφήγησης ενάντια στη νεοφιλελεύθερη νεκροφιλία είναι ανάγκη να προχωρήσουμε πέρα από το δίπολο του οπτιμισμού και του πεσιμισμού και να θέσουμε στο κέντρο την κριτική και ριζοσπαστική σκέψη η οποία, όταν συντίθεται με την πιο πολύτιμη αξία του ανθρώπου -την αγάπη για τη ζωή- θα αποδώσει καρπούς. Αντί να περιορίζεται στην αναμόρφωση ή την τροποποίηση της υφιστάμενης κατάστασης, ο άνθρωπος πρέπει να προσπαθήσει να φανταστεί αυτό που δεν υπάρχει, να το επιθυμήσει και να εργαστεί σκληρά για να το πραγματώσει: *«Οι ιδέες γίνονται πανίσχυρες μονάχα όταν είναι ζωντανές. Μια ιδέα που δεν οδηγεί στη δράση, ατομική και συλλογική, παραμένει στην καλύτερη περίπτωση μια παράγραφος ή μια υποσημείωση ενός βιβλίου»* (Φρομ, 1973: 196).

Συμπεράσματα

Η ανυπακοή με σαφές πολιτικό περιεχόμενο μπορεί να λειτουργήσει σε πολλά επίπεδα της δημόσιας ζωής διότι δεν είναι πρωταρχικά μια στάση που κατευθύνεται ενάντια σε κάτι, αλλά για κάτι: για τη δυνατότητα του ανθρώπου να δει, να πει τι βλέπει και να αρνηθεί να πει κάτι που δεν βλέπει. Για να το επιτύχει αυτό δεν είναι αναγκαίο να γίνει επιθετικός ή εξεγερτικός· χρειάζεται να έχει τα μάτια του ανοιχτά, να είναι εντελώς ξύπνιος και πρόθυμος να αναλάβει την ευθύνη να ανοίξει τα μάτια όσων βρίσκονται σε κίνδυνο να

πεθάνουν επειδή μισοκοιμούνται (1981: 24). Είναι σημαντικό για ένα λαό όχι μόνο να νιώθει έντονα την τραγωδία αλλά και να την καταλαβαίνει, να εντοπίζει τα αίτιά της και να είναι σε θέση να αναγνωρίσει ότι υπάρχουν τρόποι να αλλάξει η κατάσταση εάν η ελπίδα αποκτήσει νόημα, περιεχόμενο και δράσεις. Όπως σημειώνει ο Fromm (1973): να έχεις πίστη σημαίνει να τολμάς, να σκέφτεσαι το αδιανόητο, όμως να δρας μέσα στα όρια του ρεαλιστικά δυνατού· […] Αυτή η ελπίδα δεν είναι παθητική και υπομονετική· αντίθετα, είναι ανυπόμονη και ενεργητική, ψάχνοντας για κάθε πιθανότητα δράσης μέσα στην περιοχή των αληθινών πιθανοτήτων (σ. 485).

Δυστυχώς, η κυρίαρχη μνημονιακή αφήγηση έχει στερήσει αυτό ακριβώς: την ικανότητα να απορούμε, την ανάγκη να προσπαθούμε να καταλάβουμε. Έχουμε χάσει την επαναστατική φύση της σκέψης μας. Όπως πολύ σωστά σημειώνει ο Bertrand Russell (στο Φρομ, 1981), οι άνθρωποι φοβούνται τη σκέψη περισσότερο απ’ όσο φοβούνται οτιδήποτε άλλο στον κόσμο - περισσότερο από την καταστροφή, ακόμη περισσότερο και από το θάνατο: Η σκέψη είναι ανατρεπτική και επαναστατική, καταστροφική και τρομερή, η σκέψη είναι ανελέητη με τα προνόμια, τους καθιερωμένους θεσμούς και τις άνετες συνήθειες. Η σκέψη είναι αναρχική και άνομη, αδιάφορη για την εξουσία, απρόσεκτη. Η σκέψη κοιτάζει μέσα στο πηγάδι της κόλασης και δεν φοβάται τη σοφία των αιώνων. Βλέπει τον άνθρωπο, ένα αδύναμο μόριο, περιτριγυρισμένο από ασύλληπτα βάθη σιωπής. Ωστόσο, στέκεται με περηφάνια, ασυγκίνητος σα να ήταν ο άρχοντας του σύμπαντος. Η σκέψη είναι σπουδαία και ταχεία και ελεύθερη, το φως του κόσμου και το βασικό μεγαλείο του ανθρώπου.

Θέλω να τελειώσω με μια φράση του David Harvey από την πρόσφατη ομιλία του στο πρόσφατο Left Forum στη Νέα Υόρκη, στις αρχές αυτού του Ιούνη (2014). Είπε λοιπόν ο Harvey: *«Όταν κοιτάξεις στον καθρέφτη και δεις ότι έχεις αρχίσει να μοιάζεις με αυτό που πολεμάς, σπάσε τον καθρέφτη!”*

.....

***Η Παναγιώτα Γούναρη** είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια εφαρμοσμένης γλωσσολογίας στο University of Massachusetts Boston των ΗΠΑ. Η ερευνητική της δραστηριότητα είναι συνυφασμένη με την Κριτική Παιδαγωγική και επικεντρώνεται στην πολιτική της γλώσσας, καθώς και στην κατασκευή του νεοφιλελεύθερου λόγου στην εκπαίδευση και στην κοινωνία.

Βιβλιογραφία

Arendt, H. (1971). On Violence. Harcourt Brace & Company.

Freire, P. (2000). Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy and Civic Courage. Boulder, CO: Rowman & Littlefield.

Freire, P. (1995). Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of the oppressed. New York: Continuum.

Freire, P. (2003). Pedagogy of the oppressed. New York: Continuum

Fromm, E. (1992). The Art of Being. New York, NY: Continuum.

Fromm, E. (1981). On Disobedience. New York, NY: Harper Perennial.

Fromm, E. (1976). To have or to be? New York: Bantam.

Fromm, E. (1973). The Anatomy of Human Destructiveness. New York: Henry Holt

Φρομ, Ε. (1973α). Η Επανάσταση της Ελπίδας. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Giroux, H. (2007). The University in Chains: Confronting the Military-Industrial-

Academic Complex. Boulder, CO: Paradigm Publishers.

Klein, N. (2008). The Shock Doctrine. New York: Henry Holt.

Πηγή: selidodeiktis.edu.gr